

We spreken allemaal een beetje gebarentaal

Steven Schoonjans

Als we spreken, doen we veel meer dan alleen maar klanken produceren. Een groot deel van onze boodschap zit niet in onze woorden, maar in de bewegingen die we maken terwijl we spreken. Opvallend is dat deze bewegingen, waar we ons vaak helemaal niet bewust van zijn, sterke overeenkomsten vertonen met wat we in gebarentaal terugvinden.

Hebt u wel eens mensen geobserveerd terwijl ze praten? Dan is het u ongetwijfeld opgevallen dat we zelden onbeweeglijk stil blijven staan tijdens het praten: we spreken niet alleen met onze mond, maar met ons hele lichaam. Gelaatsexpressie kan veel zeggen over iemands emoties, maar ook over hoe we een bepaalde taaluiting moeten interpreteren. Vlaams minister Philippe Muyters maakt bijvoorbeeld veel gebruik van zijn wenkbrauwen om informatie te beklemtonen of in vraag te stellen. Maar ook de bewegingen die we met onze handen en ons hoofd maken (onze 'gestiek'), spelen een grote rol bij talige communicatie.

Gestiek en gebaren

Misschien kent u wel de Facebook-meme 'Not sure if sign language interpreter or Italian person speaking.' Dat hier naar een Italiaan verwezen wordt, is geen toeval: het stereotype wil immers dat Zuid-Europeanen (en in het bijzonder Spanjaarden en Italianen) veel meer gesticuleren dan wij. Nu, zoals dat wel vaker gaat met stereotypes is ook dit niet helemaal waar: uit eerder onderzoek (o.a. Müller 1998) is gebleken dat Zuid-Europeanen niet meer gesticuleren dan wij; hun gestiek valt gewoon meer op, onder andere omdat ze grotere en uitbundigere bewegingen maken dan wij.

De vergelijking met een gebarentolk is ongetwijfeld grappig bedoeld, maar toch minder gek dan je misschien zou denken. Als we onze gestiek van naderbij bekijken, vinden we immers interessante gelijkenissen met wat er in gebarentaal gebeurt. Het duidelijkst is dat te zien bij gestiek die naar concrete objecten of handelingen verwijst. Als iemand vertelt dat hij aan het fietsen was, zal hij heel vaak spontaan met zijn vuisten een draaibeweging maken die de beweging van de voeten op de trappers weergeeft, en laat net dat in heel wat gebarentalen (waaronder de Vlaamse en de Duitse) het gebaar (of een van de gebaren) voor 'fietsen' zijn.

Maar ook als we naar meer abstracte, pragmatische betekenissen gaan kijken, vinden we zulke gelijkenissen. Concreet zal dat in het verdere verloop van deze bijdrage geïllustreerd worden aan de hand van het fenomeen dat we in de taalkunde 'schakering' (of met een leenwoord uit het Engels 'downtoning') noemen, d.w.z. het toevoegen van een subjectieve nuance aan een uiting.

Gezien mijn eigen onderzoeksachtergrond is de volgende beschrijving vooral gebaseerd op de patronen die we vinden in het Duits (als gesproken taal) en in Duitse Gebarentaal (DGS, wat staat voor 'Deutsche Gebärdensprache'), maar uit eerste observaties valt af te leiden dat deze beschrijving op z'n minst voor een groot stuk naar de situatie voor het Nederlands en Vlaamse Gebarentaal (VGT) te extrapoleren valt.

Hoofdschudden: meer dan zomaar een negatie

Vraag aan mensen welke betekenis ze met hoofdschudden verbinden, en de kans is heel groot dat je 'neen' als antwoord krijgt. Dit is in onze westerse culturen behoorlijk algemeen, en het hoeft dan ook niet te verbazen dat ook in VGT en DGS, net als in

het Nederlands en het Duits, genegeerde zinnen normaliter van een hoofdschudden vergezeld gaan. Meer zelfs: in een aantal gebarentalen, waaronder VGT en DGS, kun je een zin ook alleen door middel van het hoofdschudden negeren, zonder gebruik te maken van een gebaar voor 'niet' of 'geen', terwijl er in het Nederlands en het Duits wel een negatiewoord moet staan; hooguit bij het antwoord op een ja-nee vraag kunnen we de 'neen/nein' weglaten en onze ontkenning alleen door middel van gestiek uitdrukken.

Waar mensen zich over het algemeen minder bewust van zijn, is dat we ook in andere contexten het hoofd schudden – contexten waarin er op het eerste gezicht helemaal niets genegeerd lijkt te worden. In het Duits blijkt er bijvoorbeeld een behoorlijk sterke correlatie te bestaan tussen hoofdschudden en het gebruik van het modale partikel *einfach*, en ook bij de Nederlandse tegenhangers van *einfach*, *gewoon(weg)* en *simpelweg*, is het schudden van het hoofd geen zeldzaamheid. We spreken dan over contexten als *das ist einfach so* ('dat is gewoon zo') en *das war einfach wunderbar* ('dat was gewoonweg prachtig'). Dat we hier een hoofdschudden gebruiken, is op zich niet zo verwonderlijk, want naast zijn expliciet negerende functie kan een hoofdschudden ook gebruikt worden met dezelfde betekenis als *einfach/gewoonweg*, namelijk aangeven dat volgens de spreker de boodschap evident is of niet ter discussie staat (Kendon 2002 spreekt hier trouwens van een 'impliciete negatie', omdat je door het markeren van de boodschap als niet ter discussie staand tegelijk alle mogelijke alternatieven ontkent, en verklaart zo het gebruik van het hoofdschudden in deze contexten). Opvallend is dat in tegenstelling tot het expliciet negerende hoofdschudden dit 'einfach-hoofdschudden' een uiting ook als evident kan markeren zonder dat er een evidentiemarkerend woord zoals *einfach/gewoonweg* is.

Dit hoofdschudden in evidentiecontexten vinden we niet alleen in het Duits en het Nederlands: ook in DGS kunnen gebaarders een uiting als niet ter discussie staand markeren door middel van een hoofdschudden. Is er dan geen verwarring met het expliciet negerende hoofdschudden? Normaliter niet: doorgaans zijn er wel andere elementen waaruit af te leiden valt of het hoofdschudden expliciet dan wel impliciet negerend is (context, gelaatsuitdrukking, aanwezigheid van een negerend of evidentiemarkerend woord/ gebaar enz.), maar daarenboven lijkt er ook in de beweging een verschil te zitten. Zowel in het Duits als in DGS is er bij het expliciet negerende hoofdschudden veel variatie mogelijk in de amplitude (d.w.z. de 'grootte' van de beweging), terwijl het 'einfach-hoofdschudden' over het algemeen een behoorlijk kleine, subtiele beweging is.

Knikken als waarheidsmarkeerder _ _ _ _

Bij het hoofdschudden vinden we dus interessante overeenkomsten tussen gesproken taal en gebarentaal, maar hoe zit het

met de tegenhanger van het hoofdschudden, het knikken? Ook daar blijkt er meer aan de hand te zijn.

Knikken kennen we allemaal als de beweging die we gebruiken om een bevestigend antwoord te geven, al dan niet samen met het woord *ja*. Het hoeft ongetwijfeld niet te verbazen dat ook in gebarentalen bevestigende antwoorden veelal van een knikken vergezeld gaan. Maar net als het hoofdschudden kan ook het knikken meer dan alleen een ja-nee vraag beantwoorden. Het is geen zeldzaamheid dat mensen knikken terwijl ze een mededelende zin (zonder ontkenning) uiten, zelfs als die niet als bevestigend antwoord op een voorafgaande ja-nee vraag fungeert. Ook hier heeft het knikken een bevestigende functie. Nu is het weliswaar zo dat van sprekers eigenlijk verwacht wordt dat ze, om een constructieve bijdrage tot de communicatie te leveren, informatie geven waar ze zelf achter staan (dit noemen we in de pragmatiek 'Grice' maxime van kwaliteit'), maar dit kunnen ze nog extra in de verf zetten door tijdens de uiting te knikken. Door te knikken onderstreept de spreker dus nog eens extra dat zijn uiting waar is (of althans dat hij ze zelf voor waar houdt) en met andere woorden geen tegenspraak verwacht.

Net als het evidentiemarkerende hoofdschudden vinden we dit waarheidsmarkerende knikken zowel in het Duits als in DGS terug. Bovendien tendeert dit knikken, net als het evidentiegelieerde hoofdschudden, zowel in het Duits als in DGS naar een eerder subtiele realisatie: terwijl het knikken als positief antwoord meer variatie in amplitude vertoont en doorgaans duidelijk waarneembaar is, is er bij het waarheidsmarkerende knikken een duidelijke tendens naar eerder kleine bewegingen.

Hoofdgestiek in vragen _ _ _ _ _

Uiteraard zijn met dit korte overzichtje niet alle gebruiksmogelijkheden van knikken en hoofdschudden afgedekt. In gebarentalen kan een kortstondig knikken tijdens een uiteenzetting bijvoorbeeld ook ingezet worden als een soort discourse marker, met een functie als 'weet je wie/wat ik bedoel?' of 'volg je nog?', net zoals we dat in gesproken taal ook kunnen uitdrukken met een 'ja?' aan het eind van onze zin. Maar er is meer: ook tijdens volwaardige ja-nee vragen kunnen sprekers knikken om een indicatie te geven van het antwoord dat ze verwachten. Een voorbeeldje uit mijn Duitse data kan enigszins vrij vertaald worden als 'Mogen we dan eens proeven?' Door tijdens deze vraag (opnieuw eerder subtiel) te knikken, geeft de spreker aan dat hij op een positief antwoord hoopt. Ook dit blijkt een normaal fenomeen te zijn in DGS.

In hoeverre het hoofdschudden analoog gebruikt kan worden om een negatieve antwoordverwachting uit te drukken, is nog verder te onderzoeken. Het lijkt erg plausibel, maar mijn data geven hier geen uitsluitsel over. Wat wel opvalt, is dat sprekers, zowel in het Duits als in DGS, vaak hun hoofd schudden bij vraagwoordvragen.

Dit is op zich niet zo vreemd: doorgaans weet iemand die een vraag stelt het antwoord niet. Deze 'ik weet het niet'-nuance verklaart dan dat we ook bij vraagwoordvragen een impliciete negatie in de vorm van een (opnieuw doorgaans eerder subtiel) hoofdschudden vinden. Interessant is dat we ook deze vorm van impliciete negatie zowel in gesproken talen als in gebarentalen vinden.

Ook buiten het hoofd: schouders ophalen _

Tot dusver hebben we het alleen over hoofdgestiek gehad, maar dit verhaal gaat ook op voor andere vormen van gestiek. De net vermelde 'ik weet het niet'-nuance biedt een mooi aanknopingspunt om dit te illustreren, want typisch verbinden mensen de betekenis 'ik weet het niet' met een andere beweging, namelijk het ophalen van de schouders.

Maar net zoals hoofdschudden meer is dan een zuivere (expliciete) negatie en knikken meer dan een bevestigend antwoord, is ook het ophalen van de schouders meer dan een teken van onwetendheid: het kan ook gebruikt worden met andere betekenissen die hierboven voor het hoofdschudden werden besproken. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat het ophalen van de schouders en het schudden van het hoofd vaak samen voorkomen, al kunnen ze ook los van elkaar gebruikt worden om aan te geven dat de spreker het gezegde als evident of niet ter discussie staand beschouwt. Als een spreker bijvoorbeeld tijdens de elliptische (d.w.z. uit grammaticaal oogpunt eigenlijk onvolledige) uitspraak *Pech gehabt* ('pech gehad') zijn schouders ophaalt, dan markeert hij daarmee dat er volgens hem niet veel meer over te zeggen valt: het was een kwestie van pech en daarmee is de discussie gesloten. Ook dit gebruik van het ophalen van de schouders vinden we in DGS terug, en dat zowel in op zichzelf staande gevallen als in combinatie met hoofdschudden.

Besluit _

Uit dit korte overzichtje mag duidelijk geworden zijn dat veel van de bewegingen die wij maken terwijl we spreken, eigenlijk niet zo toevallig en niet zo 'ad hoc' zijn als we wel eens denken: er zijn wel degelijk terugkomende patronen in onze gestiek, en die patronen vertonen opvallende gelijkenissen met wat we vinden in gebarentalen. Er bestaat een (helaas nog altijd wijdverspreid) vooroordeel over gebarentalen dat ze minderwaardig zouden zijn omdat ze alleen maar bestaan uit bewegingen zoals wij die ook ad hoc maken wanneer we praten, terwijl het 'edele' gesproken woord, dat primair is en de eigenlijke boodschap uitdrukt, ontbreekt. Zoals dat gaat met vooroordelen, is dit toch niet helemaal een correcte weergave van de feiten: het gesproken woord ontbreekt helemaal niet, het wordt gewoon zonder klank gerealiseerd, in de vorm van de gebaren (met een trouwens volwaardige grammatica). Daarnaast is onze gestiek niet zomaar een hoopje versiersels zonder meer: we kunnen onze gestiek wel degelijk ook gebruiken om bijvoorbeeld

bepaalde nuances uit te drukken, zoals in de bovenvermelde voorbeelden. Gestiek is met andere woorden niet ondergeschikt aan een primair niveau van woorden, integendeel: gestiek is betekenisvol, en er zitten bovendien patronen in, die ook nog eens overeenkomen met wat we in gebarentaal vinden. Om die reden is een van de 'hot topics' in het hedendaagse gebarentaalonderzoek de vraag of we niet moeten uitgaan van een niveau van gestiek bovenop het niveau van de gebaren (die overeenkomen met de gesproken woorden), zoals we dat in gesproken talen vinden. Deze bijdrage is niet de juiste plaats om die discussie te beslechten, maar één ding is dus wel zeker: ook al beseffen we het misschien niet, we spreken allemaal een beetje gebarentaal.

Gebarentalen?

In tegenstelling tot wat mensen die niet echt met gebarentaal bezig zijn wel eens denken, is er niet zoiets als één universele gebarentaal. Toegegeven, we hebben 'International Sign', dat inderdaad tussen mensen met een verschillende afkomst gebruikt wordt, maar voor de meeste doelen is dit niet de voertaal voor alledag – vandaar dus dat er in deze bijdrage van twee verschillende gebarentalen gewag gemaakt wordt (Vlaamse en Duitse). Dit is voor deze bijdrage bijzonder relevant omdat de verwantschapsrelaties tussen gebarentalen niet altijd een 'calque' zijn van de situatie bij de gesproken talen uit hetzelfde gebied: in tegenstelling tot Duits en Nederlands (beide Germaanse talen) behoren Duitse en Vlaamse Gebarentaal niet tot dezelfde (gebaren)taalfamilie.

Referenties _

Kendon, A. (2002), Some uses of the head shake. In: *Gesture* 8, blz.147-182.

Müller, C. (1998), *Rede begleitende Gesten: Kulturgeschichte – Theorie – Sprachvergleich*. Berlijn: Berlin Verlag Arno Spitz.

Steven Schoonjans is postdoctoraal onderzoeker van FWO-Vlaanderen aan de KU Leuven. Zijn centrale onderzoeksthema is de verbale en non-verbale uitdrukking van zogenoemde 'schakerende' nuances (zoals in deze bijdrage beschreven) in verschillende talen, met focus op Duits en DGS.

e-mail: steven.schoonjans@kuleuven.be